

L'ERMITA DE SANT NOFRE DEL PUIG DE SA BASTIDA: QUÈ EN SABEM?

Josep Bausà Roig
Historiador

“Els pecats escriuen la història, el bé és silenciós.”
Goethe

Uns pocs anys enrere, l'Ajuntament de Sant Joan i els senyors de sa Bastida arribaren a un acord per a propiciar un accés públic a dalt del puig de la possessió on va arrelar fa més de 600 anys enrere l'avui dia tristament enrunada ermita de Sant Nofre.

L'Associació d'Amics del Puig de Sant Nofre em va convidar per fer una breu xerrada “in situ” a propòsit de l'ermita el Diumenge de l'Àngel del segon any que organitzaren el pancaritat (2016).

La present ressenya, amb un format accessible i planer, de la mateixa manera com vaig desenvolupar aquell dia la xerrada i revivint de memòria el seu contingut, vol mirar de poder saciar igualment un coneixement bàsic, i potser, també, alimentar i agitar el cuquet de l'interès que tant de bo pugui incitar futurs treballs de recerca d'altres investigadors més qualificats.

Amb l'ànim de fer la ressenya lleugera de llegir, he optat pel format de qüestionari, com si tornàs a ser dalt del puig de Sant Nofre i respongués un altre cop les preguntes que varen plantejar-se.

QÜESTIONARI

— Des de quan està documentada aquesta ermita?

Ramon Rosselló Vaquer (en el llibre *Sant Joan, segles XIII-XVI*) constata un document del 1403 que refereix un oratori on es podien oficiar misses a dalt del puig de sa Bastida, les runes del qual i un petit aljub és tot el que en queda en l'actualitat. Sabem també el nom del prevere ermità que aleshores hi feia vida eremítica: Bernat de Papagalls.

Tot i això, aquest document primerenc de 1403 ens informa d'una realitat ja plenament constituïda i operativa, la qual cosa ens fa suposar que la construcció de l'oratori i la presència d'ermitans a dalt del puig ja podia venir d'anys enrere.

Confirmant això tenim la visita que va fer Jeroni de Berard al puig de Sant Nofre a finals del segle XVIII (i que documenta en el seu llibre *Viaje a las villas de Mallorca*), on descriu un retaule a l'interior de l'oratori amb imatges pintades de sant Onofre, la Mare de Déu, i sant Sebastià, i amb la data escrita de 1400 —malauradament desconeixem si aquest retaule ha sobreviscut fins a l'actualitat en algun nou indret on fos ubicat. També fa referència d'un altre detall important d'aquest retaule, i és que incloïa un escut d'armes del llinatge Sant Johan.

A la Monografia santjoanera núm. 11 (*Sant Joan, una vila set vegades centenària*) em varen publicar un treball de recerca a propòsit de la possessió de sa Bastida (que és la font mare d'aquesta ressenya), i sabem que a finals del segle XIV i principis del XV, el senyor de sa Bastida era Gispert de Sant Johan. Gràcies a la data i a la “signatura” amb el seu escut familiar, li podem atribuir, a ell en particular, el patrocini del retaule del 1400, i datar també l'ermita en aquesta mateixa data, perquè és obvi que el retaule es va fer específicament per a ubicar-lo a l'oratori del puig de sa Bastida.

Ara, saber amb exactitud l'any en què es començà a construir-se l'oratori, o sobretot, saber si va haver-hi ermità o ermitans abans que aquest fos una realitat, sense més documentació, és impossible. Cal recordar que en època medieval per a constituir una ermita no era necessari oratori, sinó que un sol ermità i qualsevol refugi disponible en un lloc aïllat era suficient, com bé ho exemplificà el beat Ramon Llull retirant-se a una coveta del puig de Randa a finals del segle XIII. Hi hagué en el puig de sa Bastida ermità o ermitans abans que es conclugués l'oratori i s'ornamentàs amb el retaule del 1400? Aquesta és “la pregunta del milió”, la que queda aquí per a respondre en futures recerques.

— L'ermita del puig de Sant Nofre era singular o una més entre moltes?

A Mallorca, en el període dels segles XIII-XVI l'eremitisme arrelà en molts indrets aïllats de tot del territori. Múltiples exemples de petites ermites, totes elles originàries d'aquest període, els tenim en el puig de Randa, en el puig de Sant Salvador, en el puig de Montisio, en el puig de Santa Magdalena, en el puig de Maria de Pollença, i en molts racons de la Serra de Tramuntana.

— Fins quan consta documentada la presència d'ermitans al puig de Sant Nofre?

De 1600 és l'últim document conegut (publicat a *Documenta* per don Ramon Gaià Galmés) on es parla de l'oratori en un estat òptim per a la seva activitat segons els criteris de les visites pastorals que es feien periòdicament des del Bisbat, i sabem que també aleshores hi havia un donat dedicat al manteniment de l'ermita. Podria ser que el donat fos un ermità, però també podria ser que no ho fos.

A banda d'aquest dubte, del segle XVII ja no tenim cap més prova documental que hi hagin pogut residir més ermitans.

— Així, únicament es pot afirmar que els segles XV i XVI (200 anys) és el període on l'ermita del puig de Sant Nofre obrava com a tal?

Els documents fins ara coneguts així ho proven, sense descartar que s'hi pogués afegir com a molt probable inici del període el final del segle XIV, com abans ja s'ha dit, ni tampoc que durant el segle XVII alguns dels donats que en tingueren cura fossin frares ermitans, però ens falta que emergeixin nous documents per a poder confirmar aquesta hipòtesi de marc cronològic més ampli.

— Qui eren els ermitans del puig de Sant Nofre?

Els ermitans solien ser frares o monjos provinents d'algun dels ordes (franciscans, jerònims, hospitalers, etc.) i que demanaven canviar la vida cenobítica (comunitària) per a poder fer vida retirada en solitud. Tot i això mantenien el seu deure d'obediència a les directrius d'un abat o pare guardià, i en tot cas sotmesos a la supervisió del Bisbat.

— Per què escollien fer vida eremítica en llocs tan aïllats? Quin exemple seguien?

La referència d'aquells ermitans medievals era la dels "pares ('abbas') i mares ('ammas') que es retiraren al desert egipci" de l'època del cristianisme original, segles III-V. Els més notables foren sant Antoni, sant Onofre i sant Pau ermità, entre els homes, i santa Maria d'Egipte o santa Thaïs entre les dones. Això últim, ara, avui dia, pot semblar sorprenent, però no ho era a la Mallorca medieval perquè hi hagué ermita de dones al puig de Maria de Pollença, fins que al segle XVI, amb el Concili de Trento, es prohibí l'eremitisme femení.

Les ensenyances d'aquests originals pares i mares eremites es difongueren durant segles mitjançant les seves paraules de saviesa o apotegmes. No posseir res, l'abstinència, renunciar a la pròpia voluntat i fugir del contacte amb les persones eren la seva senya.

De fet alliberar-se de la seva pròpia persona era l'objectiu final de l'ermità (etimològicament, "persona" vol dir màscara, és a dir el camuflatge per a poder simular allò que no s'és). Un dels apotegmes dels pares del desert fa referència que l'objectiu últim i perfecte de l'ermità és "autoconsumir-se en foc propi", és a dir, esdevenir un ésser purament espiritual, sense desig ni necessitat material.

L'aïllament i la meditació en solitud, l'oració i l'observança d'un estricte dejuni, eren els pilars de l'ascesi (exercici de perfecció personal) quotidiana. El *Cançoner* del Pare Ginard ho reflectí així:

"Damunt es puig de Sant Nofre
hi habita un capellà
que, de tant dejunar,
ha tornat tot pellerofa."

També solien treballar manualment algunes hores al dia cultivant un petit hort per al seu propi autoabastiment. Pot semblar sorprenent que dalt del puig pogués sembrar-se res, però així era, i el *Cançoner* ens torna a deixar una altra mostra de com s'aprofitava aquell terreny en temps passats (i no només pels ermitans):

“Damunt es puig de Sant Nofre
vaig sembrar faves i lli;
demà passat, s'altre dia,
les vàrem anar a coir.”

No obstant això, per tal de garantir uns mínims per a la seva supervivència, des del Bisbat s'autoritzava als ermitans poder demanar almoïna als devots visitants de l'oratori i als habitants de les contrades més properes, segons ens consta en un document de 1445.

Finalment, ens queda per saber si algun ermità morí dalt del puig de Sant Nofre i va enterrar-se allà mateix. Sabem que altres ermites contemporànies comptaven amb cementiri per als ermitans, com per exemple la de Sant Honorat al puig de Randa (fundada el 1394).

— Al puig de Sant Nofre hi havia sempre un ermità tot sol o n'hi podien conviure alguns?

Els documents coneguts fins ara del segle XV i publicats per Ramon Rosselló Vaquer en el seu llibre anteriorment esmentat, ens donen els noms de fins a tres ermitans que hi residien en solitari. Ja hem fet esment del primer, Bernat de Papagalls, el 1403, però s'hi ha d'afegir fra Bartomeu de Bernet, els anys 1415 i 1416, i fra Antoni Riuclar, el 1445.

En els inventaris de sa Bastida que hem esmentat i que consten publicats en la Monografia santjoanera núm. 11, només s'esmenta “una casa on està el donat”.

D'altra banda, consta també que el 1416, el bisbe de Mallorca va estipular que com a màxim visquessin sis ermitans dalt del puig de sa Bastida, la qual cosa dona peu a pensar que en algun moment puntual foren uns quants els ermitans que hi visqueren.

Finalment, l'únic testimoni amb què comptam que va veure cel·les d'ermitans al puig de Sant Nofre, fou el dit Jeroni de Berard, en el segle XVIII, i les va xifrar en dues o tres.

— Com estava ornat l'oratori de l'ermita?

De 1528 i 1587 tenim inventaris de la possessió de sa Bastida que inclouen el parament i l'ornament de l'interior del petit oratori de Sant Nofre (4 per 7 metres de planta, més o menys, i cobert amb volta de canó de marès). Resumint el seu contingut: a fora hi havia penjant una campana petita; a dins, un altar amb dos canelobres de ferro i dos de llautó, estovalles blaves i dos coixins de cuir vermells, un pal·li, un pauer, un retaule major amb les figures de la Mare de Déu, sant Onofre i sant Sebastià, una llàntia de vidre que penjava del sòtil amb una cadena, un retaulet amb una imatge de fusta de sant Onofre, dues petites imatges en marbre de sant Joan Baptista i la Mare de Déu, una imatge de guix de la Verònica, un retaulet de guix amb les figures de Nostre Senyor al sepulcre i sant Jeroni, una altra imatge de fusta de la Mare de Déu amb el Nin Jesús, i a més un banc per a seure clavat a cada paret lateral, un faristol de cor i una cadira gran.

— S'ha conservat res de tot això?

Únicament la imatge de fusta de sant Onofre. Consta documentada en els inventaris del segle XVI acabats d'esmentar, i segurament és la mateixa que presidia el santuari a finals del segle XIX i que va referenciar l'arxiduc Lluís Salvador. És de fusta i d'uns 35 centímetres d'alt, i avui dia la guarden els senyors de sa Bastida.

— Quina relació tenien els ermitans i l’oratori del puig de Sant Nofre amb la possessió de sa Bastida?

La relació era en termes de propietat del lloc (el puig) i propietat de l’oratori, que eren dels senyors de sa Bastida. Els ermitans tenien a disposició un espai definit a dalt del puig limitat per uns marges de pedra seca i tanques, per tal d’impedir l’accés o invasió de la ramaderia de la possessió a l’àmbit de l’oratori, les cel·les, o l’espai destinat a hort. Suposam que d’aquest espai en gaudien en forma de cessió temporal en favor dels ermitans que hi sol·licitaven residir. Així es reflecteix documentalment a diversos inventaris de sa Bastida en protocols notariais, on es detalla l’oratori i el seu parament i ornamentació entre les propietats dels senyors de la possessió.

— La possessió de sa Bastida era la més rellevant del terme de Sant Joan?

Un bon lloc per a poder veure avui dia tot l’abast de les terres que formaven part de la possessió de sa Bastida d’aquell temps és el mirador dalt del puig de Sant Nofre. Els límits de la propietat arribaven fins a Son Roig, però també fins al puig Reig, a la part de ponent; el camí de Sineu a Petra, Son Tei i Son Baró, a la part de llevant; el camí que va d’Ariany a Ciutat, a la part de tramuntana; i del camí que va de Son Baró a Sant Joan fins a gairebé a les portes de la vila. No en va la possessió de sa Bastida tenia la titulació de cavalleria, reservada a les més grans propietats de la Part Forana illenca, i així queda documentat en els protocols notariais.

En el temps que hi havia ermitans al puig de Sant Nofre, sabem que des de 1360 i fins al segle XVII, els senyors de sa Bastida eren del llinatge Sant Johan (Guillem de Sant Johan, casat amb Margalida Sa Font, fou el primer), un dels principals i més nobles de l’illa. Tenien dos casals a Ciutat: un en el carrer que va de l’església de Santa Eulàlia a la de Sant Francesc, i l’altre prop de l’Almudaina. A més, altres possessions a Porreres, Muro, Santa Margalida, Bunyola i Escorca.

Per a citar ràpidament només dues o tres curiositats de les cases de sa Bastida d’aleshores, direm que tenia una bella capella d’estil gòtic (tristament malmesa per haver-la reconvertit en forn de llenya); a la sala gran hi penjaven dues llances i sis rodells (escuts grans i rodons) amb l’emblema i colors del llinatge Sant Johan; i que durant aquella època comptava amb una quinzena d’esclaus al seu servei d’origens estrangers: nord-africans o “moros”, subsaharians o “negres”, i també de l’est d’Europa i més enllà (tàrtars i de “nació de rossos”).

— I quina relació tenien els ermitans i l’oratori del puig de Sant Nofre amb la vila de Sant Joan?

En aquella època (segles XV i XVI) la vila encara s’estava poblant a poc a poc, i no degué tenir l’església acabada dins el solar del poble fins a finals del segle XVI. Mentrestant, els santjoaners havien de seguir anant a l’església original, la que un temps fou de la parròquia de Sant Joan de Sineu, al pujol que avui dia anomenam de Consolació.

D’altra banda, sabem que els ermitans que coneixem del segle XV tenien del bisbe llicència per a poder dir missa a l’oratori del puig de Sant Nofre, i podem suposar que els jornalers i habitants de sa Bastida optassin per assistir-hi en lloc de desplaçar-se a la llunyana església del poble. Segurament, fou aquesta la base de la relació entre els ermitans i els santjoaners d’aquell racó del terme, i de retruc l’inici de la veneració local a sant Onofre.

Al *Cançoner* del Pare Ginard s’hi recull el següent testimoni:

“A missa vàrem anar
a Sant Nofre gloriós,
i quan vàrem davallar
refermàrem ses amors.”

Aquesta cançó s’entén millor si sabem que sant Onofre era l’advocat o intercessor de les santjoaneres per tal de trobar marit. En el *Cançoner* també hi trobam:

“A Sant Nofre gloriós,
al·lotes, feis-li novena,
que ne té una caixa plena,
de marits que enviar-mos.”

I una altra:

“Oh gloriós Sant Nofre,
un saltiri vos diré,
perquè com me casaré,
no em doneu s’home bajoca.”

— Si en el segle XVII ja no hi havia ermitans al puig de Sant Nofre, vol dir que alguna cosa va passar o canviar. Es va restringir o disminuir la pràctica eremítica? Quin fou el motiu de l’abandó?

A partir de mitjan segle XVII, i fins a temps moderns, l’eremitisme es va transformar.

La fundació per fra Joan Mir de la Concepció de la Congregació d’Ermitans de Sant Pau i Sant Antoni, els arreplegà, propicià una vida cenobítica (en comú) més reglada, inspirada en els cartoixans. La vida eremítica medieval original, radicada en ermitatges petits (d’un, dos o tres ermitans), s’extingí, desaparegué, només en quedaren les ruïnes (les ermites Velles de Valldemossa, per exemple).

A més, en aquest mateix temps, els ordes religiosos s’expandiren per la Part Forana fundant nous convents, com el dels Mínims a Sineu o el de Sant Bernadí dels franciscans de Petra en el nostre àmbit. Però particularment, en el cas de l’ermita del puig de Sant Nofre, hi pot haver un altre motiu afegit de tipus més local que expliqui l’abandó. A finals del segle XVI es concloué l’església nova dins la vila de Sant Joan, i amb el traspàs de funcions, l’església i rectoria de Consolació aviat quedaren sense. Era necessari cuidar-les i tot d’una les autoritats decidiren assignar a un donat aquesta missió.

Don Josep Estelrich dona a conèixer en el llibre *El pujol de Consolació de Sant Joan* (Monografia santjoanera núm. 2) el fet que durant la primera meitat del segle XVII dos dels donats de l’església vella (fra Antoni Mayol i fra Joan Oliver) foren ermitans. És una dada significativa i reveladora. S’evidencia aquí un redireccionament en favor del pujol de Consolació en detriment del puig de Sant Nofre pel que fa a l’eremitisme. De fet, en els documents, des de principis fins a la meitat del segle XVII, s’anomena com a ermita l’església vella del pujol de Consolació.

— Encara que a partir del segle XVII els ermitans ja no tornassin al puig de Sant Nofre, l’oratori mantingué activitat? Havia arrelat sant Nofre entre els santjoaners?

En la visita ja ressenyada de Jeroni de Berard al puig de Sant Nofre de finals del segle XVIII, tot i trobar ben conservat l’oratori i visionar el retaule medieval de 1400, va veure encara en peu un parell de cel·les per a ermitans. L’absència d’aquests és consignada com a notícia històrica, és a dir, ens informa que feia molt temps que ja no hi eren.

Però la devoció per sant Onofre havia arrelat i continuà per inèrcia de costum. L’oratori dels ermitans, fora ells, es va cuidar i mantenir, i va continuar reconvertit en santuari per voluntat popular.

També gràcies al *Cançoner*, sabem que el dia de Sant Nofre, el 12 de juny, hi havia el costum de pujar a l’oratori del puig de sa Bastida per a honorar-lo.

“Oh Sant Nofre gloriós!
Demà és la vostra diada,
si de sol no és carregada,
en acabar s’escarada
promet venir a veure-vos.”

Aquesta tradició santjoanera d’honorar sant Onofre i visitar el seu santuari perdurava encara a finals del segle següent, el XIX, quan l’arxiduc Lluís Salvador també pujà al puig de Sant Nofre i ho documentà amb un gravat del santuari que es publicà en el *Die Balearen*. També informa que les cel·les dels ermitans ja s’havien esboldregat i que el santuari havia necessitat una restauració. A l’interior ja no hi va veure el retaule medieval sinó, al seu lloc, una talla de sant Onofre, un Crist en la creu i nombrosos exvots (ofrenes) dels fidels.

— Quan desaparegué el costum de visitar el santuari del puig de Sant Nofre i quin fou el motiu?

L'última mostra de devoció vers sant Onofre la tenim documentada ja no al santuari del puig de sa Bastida sinó al de Consolació. L'any 1910, l'amo en Biel de Solanda hi va emplaçar a la part de darrere —on encara hi és— un retaule amb una gran escultura de sant Onofre i dos quadres amb pintures de sant Josep i sant Isidre que va pagar de la seva butxaca.

Molt probablement, aquesta “aparició” de sant Onofre a l'església de Consolació va ser motivada per una prèvia “desaparició” del seu santuari propi del puig de sa Bastida. La voluntat era que seguís la devoció popular a sant Onofre encara que fos des d'aquest exili, però ja no seria la que va ser, mai més.

No sabem la causa en concret, però el cert és que el santuari del puig de Sant Nofre fou abandonat pels propietaris, l'accés es restringí, i la talla medieval del sant que el presidia “baixà” a les cases de sa Bastida.

De llavors endavant, l'oblit del lloc va ser total i absolut, fins a convertir-se tot en les ruïnes visibles en el dia present.

— Per què els ermitans triaren precisament sant Onofre com a patró per a l'ermita?

Sant Onofre fou un dels ermitans del desert egipci que més serví de referència i mirall per als ermitans medievals, i sobretot, a partir del segle XIV, als d'aquí a l'illa. Altres ermites mallorquines també l'adoptaren com a patró (la de Deià i la de Puigpunyent en són exemple).

Gabriel Llompart fa una molt important referència de l'ermita del puig de Sant Nofre en el seu estudi “San Onofre, eremita, en el medioevo mallorquí”.

La seva llegenda era molt popular a tot el món cristià. Conta que sant Onofre, fill no reconegut d'un rei abissini (sud d'Egipte) convertit en monjo de la ciutat egípcia de Tebes, es retirà al desert seguint una lluminària semblant a un estel que el guià fins que arribà a una cova on trobà un ermità vell que l'instruí. Un cop ensenyat, s'endinsà durant quatre dies molt més endins del desert fins a topar-se amb una cabana que convertiria en l'ermita on passà 60 anys tot sol, fins als darrers dies, quan Pafnuci el trobà, i, convertit en deixeble, escrigué la seva història abans que morís, i ell mateix l'enterrà. Un miraculós fasser el proveïa d'una dotzena de rams de dàtils cada any, però també s'alimentava d'herbes, i un àngel (en algunes versions és un corb) també el proveïa. La iconografia ens el representa com un ancià de llarga cabellera i molt poblada barba que quasi li arribava fins als peus i que li servia de vestidura. Altres vegades també el trobam més púdicament cobert amb herbes i fulles de fasser entreteixides, i una barba més curta. A moltes pintures l'acompanyen com a atributs una corona reial, un ceptre (distintius reials del seu origen) i una calavera, i també un corb entregant-li un tros de pa o algun fruit.

L'origen del nom Onofre prové del grec “Onouphrios” que a la vegada l'havia pres de l'egipci “Unnefer” (que significa “Ésser Perfecte”, o també, “Sempre Feliç”) que era un dels epítets que rebia Osiris, la deïtat de l'antic Egipte (el déu que morí i ressuscità). També a Egipte, en llengua àrab, és conegut com “Abu Nufar”, que significa “el Vegà” o “l'Herbívor”.

Tot i això, a Sant Joan són molt pocs els casos dels veïns amb el nom d'Onofre i no se'n coneix cap amb la seva variant femenina: Onofrina.

— Els llegendaris corbs del puig de Sant Nofre i la “taula” de Sant Nofre tenen alguna relació amb el sant de l'ermita?

La tradició diu que sempre hi ha hagut una parella de corbs al puig de sa Bastida i que fan al niu al penya-segat.

La relació que es pot establir amb l'ermita de Sant Nofre és de significat simbòlic. A l'Antic Testament, al *Llibre dels Reis*, Déu diu a Elies en el desert que ha deixat manat als corbs que li portin menjar. Aquesta imatge dels corbs com a protectors i proveïdors enviats per Déu s'associà especialment amb nombrosos episodis similars que s'han inserit en múltiples i variades llegendes d'il·lustres ermitans al llarg de la història: sant Antoni i sant Pau, i també sant Onofre.

Quant a la Taula de Sant Nofre, la roca del vessant de ponent que quan el sol ascendeix la il·lumina completament a l'hora del migdia, i que servia als jornalers i habitants de la contrada com a rellotge, és altra vegada el *Cançoner* qui ha perpetuat la relació amb el sant:

“Un parenostre perhom
a Sant Nofre cada dia,
i ell, en tocar migdia,
posa taula per tothom.”

— Què es podria fer ara per a preservar i restaurar l'ermita del puig de Sant Nofre?

Primer de tot s'hauria de fer un estudi arqueològic complet de tot l'entorn de l'ermita, el qual aportaria nous coneixements i establiria un estat actual tècnicament precís que serviria de base per a procedir vers una correcta restauració que s'hauria de posar en mans de professionals competents i amb experiència.

De totes maneres, si algun dia es du a terme aquesta restauració de l'ermita, hauríem també de poder eixamplar la mirada perquè crec que seria un error no considerar el conjunt patrimonial en tot l'àmbit del puig. Sant Nofre no només és el santuari sinó que fent el camí d'accés al cim ens topam amb altres jaciments arqueològics incorporats també al Catàleg de patrimoni (codis JA-1, JA-14 i JA-15).

Com podríem incorporar-los i relacionar-los amb l'ermita de Sant Nofre? Per a ser breu, només citaré un exemple: el jaciment JA-1. Ubicat en el vessant sud, el seu interès són les restes disperses d'un poblat talaiòtic, reutilitzat en les èpoques romana i islàmica, i on també es troben elements medievals significatius com una sitja i un forn de calç, els quals serien fàcils de consolidar i restaurar (ja que són d'època més recent i es tenen models per a guiar-se), no per caprici, sinó com a testimoni de l'ús del puig en relació als oficis tradicionals de l'època medieval, i així, juntament amb la restauració del santuari de Sant Nofre, tendríem una fotografia més completa d'aquella època en conjunt. No seria cap cosa extraordinària, altres municipis han recuperat aquests elements i els han incorporat com eines per al coneixement i foment en educació ambiental i etnològica.

Però no seguiré per aquí. Això segur que algú ja pensa que és una dèria personal i que caldria arribar a més acords amb la propietat de sa Bastida, etc., i com que no és aquest el propòsit de la present ressenya, aquí ho deix.

“Els turons són mestres muts,
i fan deixebles silenciosos.”
Goethe

Abril de 2019